

ПОГЛЯДИ К.УШИНСЬКОГО НА ЗМІСТ ТА ОРГАНІЗАЦІЮ СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ

Антонець Н.Б.

У статті розглядаються реформи, які К.Ушинський здійснив у Смольному інституті - першому в Російській імперії середньому навчальному закладі для жінок.

Ключові слова: К.Ушинський, Смольний інститут, середня жіноча освіта.

Статья посвящена реформам, которые КУшинский провёл в Смольном институте - первом в Российской империи среднем учебном заведении для женщин.

Ключевые слова: К. Ушинский, Смольный институт, среднее женское образование.

In the article are examined same reforms, what K. Ushinskiy carried out in the Smolny institute - first-run in Russia secondary educational establishment for women.

Keywords: K. Ushinskiy, Smolny institute, secondary educational for women.

Висвітлення питання впливу К.Ушинського на розвиток середньої жіночої освіти в Росії передусім пов'язане з тими реформами, які здійснив цей педагог у першому в імперії жіночому середньому навчальному закладі - Смольному інституті.

Хоча Смольний інститут (офіційна назва - Імператорське виховне товариство шляхетних дівчат) поклав початок становленню системи освіти жінок в країні, проте в радянський період його історія фактично не вивчалася. До головних причин такої неухаги, безумовно, відноситься той факт, що цією закритою елітною школою для дворянських дітей за традицією опікувалися особисто імператриці. Тут також досить часто з'являлися самі імператори (вони відвідували уроки, були присутніми під час молебнів, пили чай з вихованками), регулярно у гості до шляхетних дівчат приїжджали і діти російських монархів. Закономірно, що за таких умов Смольний інститут став взірцевим для пізніше створених в Росії аналогічних інститутів та базовим під час розробки директивних документів для перших жіночих гімназій.

Сьогодні, коли спостерігається підвищений інтерес до будь-якої інформації стовно імператорської династії Романових, і сам Смольний інститут, і долі його вихованок стали об'єктами вивчення цілого ряду російських дослідників. Серед останніх вагомих публікацій на цю тему варто відзначити книгу Аданилової «Благородные девицы. Воспитанницы Смольного института : биографические хроники» (2008) [1], а також дослідження Н.Перової «Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки... : из истории женского образования в Санкт-Петербурге» (2007) [3]. На окрему увагу заслуговує праця О.Жерихіної, яку було опубліковано в 2009 р. під назвою «Остров благотворительности - Смольный» [2]. Текст цього дуже цікавого багато- ілюстрованого видання значною мірою ґрунтується на архівних матеріалах. Віддаючи належне високому рівню проведення та оформлення дослідження, вважаємо, що автор дещо побіжно висвітлив одну із важливих сторінок історії інституту - діяльність у ньому видатного педагога К.Ушинського. Зокрема, з нашої точки зору, недостатньо повно розкрито сутність тих реформ, які здійснив Костянтин Дмитрович у навчальному закладі, а також значення цих реформ для загального розвитку жіночої освіти в країні.

Нагадаємо, Імператорське виховне товариство шляхетних дівчат було засновано 1764 р. у Санкт-Петербурзі. Це був перший у Російській імперії жіночий станово-дворянський середній навчально-виховний заклад закритого типу, де вихованки перебували з 6 до 18 років. Власне, це була одна зі спроб Катерини II, котра перебувала під впливом просвітительських ідей Заходу, втілити в життя ідею шляхом виховання створити «нову породу людей» - високоосвічених дворян, які гуманно ставилися б до селян, справедливо керували країною, були морально стійкими до негативних впливів суспільства. За умовами вступу батьки брали на себе зобов'язання не спілкуватися із своїми доньками до закінчення курсу навчання. Натомість навчальний заклад повинен був нагадувати сім'ю, де діти знаходили б ласку, турботу, жили в атмосфері радості. Весь період навчання ділився на 4 класи, в кожному - учениці перебували по 3

роки. Головна увага зосереджувалася на вивченні Закону Божого, французької мови, вмінні гарно танцювати, співати, грати на музичних інструментах. Серед навчальних предметів також були російська мова, арифметика, географія, історія, геральдика, архітектура, рукоділля, домоводство, малювання. При цьому статут навчального закладу рекомендував учителям не примушувати дітей багато вчити напам'ять, не перевантажувати незрілий розум зайвими поняттями, не примушувати жорстокістю до навчання, щоб з самого початку воно не викликало почуття відрази. В першу чергу педагогів зобов'язували опікуватися фізичним та моральним вихованням дівчат. Через рік після заснування Смольного інституту при ньому було відкрито училище для дівчат із міщанських сімей (пізніше воно отримало назву Олександрівське), яке повинно було надавати своїм вихованкам знання, що на той час були доступні лише привілейованим колам суспільства.

Катерина II активно цікавилася життям смолян. Вона підтримувала постійний зв'язок із начальницею інституту, досить часто сама приїжджала в навчальний заклад, була присутньою тут під час церковних відправ, приязно розмовляла з вихованками, оцінювала їхнє рукоділля, спостерігала за іграми, куштувала страви в їдальні і навіть знаходила час листуватися з деякими із дівчат. З особливим задоволенням імператриця дивилася в Смольному аматорські вистави, які на той час взагалі були у великій моді. Надаючи організації любительських театральних постановок велике виховне значення, вона особисто займалася підбором відповідних п'єс.

При цьому Катерина II не забувала систематично ділитися із своїми закордонними кореспондентами (наприклад, із французьким письменником, філософом і просвітителем Вольтером) враженнями від спілкування з смолянками. Також вона любила показувати Смольний гостям, особливо іноземним (тут побували, зокрема, шведський король Густав IV і французький філософ та письменник Дені Дідро). Таким чином, інститут повинен був відігравати роль наочного доказу тих позитивних змін у країні, які відбувалися виключно завдяки особистим турботам її правительки.

Досить активне спілкування Катерини II із смолянками тривало майже 20 років - до середини 1780-х рр. Пізніше імператриця, мабуть, вже не потребувала доказів своєї прихильності до ідей просвітництва, а тому інститут не відвідувала і про життя у ньому дізнавалася здебільшого від начальниці закладу де Лафон.

Після смерті Катерини II у 1796 р. Смольний інститут перейшов під патронат дружини Павла I Марії Федорівни. Хоча Марія Федорівна і сприяла фундації нових закритих жіночих навчальних закладів, проте ідею створити шляхом виховання - "нову породу людей" вважала непотрібною і навіть шкідливою. Імператриця Марія хотіла, щоб після закінчення курсу навчання дівчата входили у самостійне життя не взагалі освіченими людьми з високими ідеалами, а відповідно до свого походження потенційно добрими дружинами, гарними матерями, вправними хазяйками. Оскільки 12-річне перебування у Смольному інституті відривало вихованок від сім'ї і тим ускладнювало підготовку дівчат до належного виконання ролі дружини-матері-хазяйки, за часів імператриці Марії Федорівни тривалість курсу навчання було скорочено до 9 років (їх поділили на три трирічні класи), а вік вступу до молодшого класу піднято до 8-9 років. Крім того, були дозволені побачення інституток із рідними. Вони відбувалися у визначені години в загальному залі під обов'язковим наглядом класних дам. У подальшому суттєвих змін у навчально-виховному процесі закладу довгий час не відбувалося, і поступово він перетворився у величезний, відірваний від зовнішнього світу інтернат на 700 дівчат, який терміново потребував докорінної реформи.

К.Д.Ушинський був призначений інспектором класів Виховного товариства шляхетних дівчат і Санкт-Петербурзького Олександрівського училища 16 січня 1859 р. Взагалі ж педагогічна діяльність Костянтина Дмитровича розпочалася ще у роки навчання в Московському університеті (1840-1844), коли він, студент юридичного факультету, мав певний досвід репетиторства. Потому - читання лекцій у Ярославському Демидівському ліцеї (1846-1849) та викладання російської словесності і юридичних предметів, а також посада інспектора в Гатчинському сирітському інституті (1854-1859), де діяч фактично і знайшов своє професійне покликання.

Загальний педагогічний портрет К.Ушинського на час нового призначення буде неповний, коли не згадати, що він володів німецькою, французькою та англійською мовами і тому був добре обізнаний не лише з вітчизняною, а й зарубіжною фаховою літературою. Вже тоді Костянтин Дмитрович уже мав

окремо видану брошуру з власною промовою на урочистому засіданні студентів та викладачів Ярославського ліцею “Про камеральну освіту” (1848) і чималий список публікацій у часописах “Библиотека для чтения”, “Вестник императорского Русского географического общества”, “Журнал для воспитания”, “Современник”, “Сын Отечества”, “Ярославские губернские ведомости”. Нарешті, і це також важливо пам’ятати для глибшого розуміння особистості педагога, він був людиною, котра мала великий досвід цілеспрямованої, вольової праці над собою, про що красномовно свідчать записи у його щоденнику.

Грунтовні статті діяча та його діяльність у Гатчинському інституті привернули увагу широких кіл громадськості, в тому числі і представників вищої влади країни. І Костянтин Ушинський, який колись, як сам писав у споминах, хлопчиною сповнений фантазійних думок блукав пустинними кручами Десни та вулицями Новгород-Сіверського [7], напередодні свого 35-річчя був визнаний повною мірою готовий для серйозної, відповідальної роботи у найпрестижнішому жіночому навчально-виховному закладі Російської імперії.

Приступивши у січні 1859 р. до виконання своїх обов’язків в інституті, новий інспектор класів уже 16 травня подає до Ради Виховного товариства шляхетних дівчат та Олександрівського училища “Проект деяких реформ у розподілі класів” цих навчальних закладів. Зокрема, педагог пропонував у “шляхетному” відділенні замінити 9-річний курс навчання на 7-річний, що, на думку автора проекту, при раціональній організації навчального процесу було цілком достатнім для засвоєння того обсягу знань, який відповідав вимогам часу. В Олександрівському ж училищі, де дівчата перебували 6 років і де обсяг програм був значно менший, один рік додавався та вводилися програми «шляхетно» половини. Таким чином, навчальні курси обох половин і за тривалістю, і за змістом зрівнювалися.

Також К.Ушинський пропонував не приймати до обох закладів вихованок, молодших десяти років. Згідно з проектом вступники до 1 класу повинні були володіти певним обсягом знань за задалегідь відомою програмою. Дівчата, старші дванадцяти років, мали вступати до відповідних їхньому вікові класів не інакше, як задовільно склавши екзамен з предметів, що вивчали їхні ровесниці у попередніх класах. Дівчат після чотирнадцяти років визнавалося приймати недоцільним, оскільки заклад навряд чи міг уже встигнути забезпечити їм належний рівень освіти та виховання.

Шукаючи шляхів підвищення якості знань, К.Ушинський ініціював зміну кількості класів. На момент приходу Костянтина Дмитровича у Виховному товаристві було 3 класи, в Олександрівському училищі -- 2, і в кожному з них вихованки перебували по 3 роки. При цьому всі учениці переходили із класу в клас незалежно від навчальних досягнень, адже в разі навіть серйозної неуспішності неможливо було залишати дівчину повторно на трирічний курс, тобто тримати її в одному класі 6 років. Водночас, потрапивши до наступного класу, слабовстигаючі вихованки дедалі більше відставали від своїх ровесниць і в результаті закінчували заклад із мінімальною освітою. Новий інспектор класів запропонував поділити курс навчання на 7 класів та щорічно влаштовувати перевідні іспити. Це мало і стимулювати старанність дівчат, і дати можливість у разі потреби вчасно залишити невстигаючу ученицю на річний повторний курс.

Костянтин Дмитрович визнавав за доцільне не залишати невстигаючих в одному класі довше, ніж два роки. Педагог пропонував на третій рік у будь-якому випадку переводити таких учениць до наступного класу, але, по-перше, надалі обмежувати курс їх навчання (тобто індивідуально звільняти від частини предметів), а, по-друге, крім загальних занять у класі, запроваджувати окремі групові заняття, якщо кількість дівчат, які відстали з тих чи інших предметів, виявиться значною.

Після Великодніх свят 12 квітня 1860 р. в обох навчальних закладах уроки почалися у вже реорганізованих річних класах. А 20 квітня Рада Виховного товариства та Олександрівського училища отримала від К.Ушинського проекти перехідної та остаточної програм розподілу предметів по класах, пояснювальну записку до цих програм, а також записку про витрати на створення кабінету фізики, придбання колекцій і картин для унаочнення викладу природознавчих дисциплін та організацію бібліотек у кожному класі.

Здійснюючи корективи у розподілі навчальних предметів по класах, К.Ушинський передусім намагався узгодити процес навчання з віковими особливостями вихованок. Педагог був переконаний, що чим молодші учні, тим менше предметів вони повинні вивчати. Адже тоді виникає можливість на кожний предмет відвести більшу кількість уроків, а це сприятиме ґрунтовнішому засвоєнню знань. Тому для

наймолодшого 7 класу Костянтин Дмитрович визначив 6 предметів: 1) Закон Божий (вивчався протягом усіх 7 років); 2) інтегрований предмет, який автор програми назвав розумові вправи, російська мова і словесність (викладався у 7-6 класах, у 5 класі - російська мова, з 4 до 1 класу - російська мова і словесність); 3) французька мова (вивчалася протягом усіх років); 4) арифметика (вивчалася у 7-2-х класах); 5) чистописання (викладалася у 7-4-х класах); 6) малювання (починаючи з 3 класу викладалося тільки для бажуючих). У 6-му класі до цих предметів додавалася географія, у 5-му - німецька мова, у 4-му - історія, у 3-му - фізика та природнича історія (всі ці предмети вивчалися до кінця курсу), у 1 -му класі - гігієна та педагогіка [5].

Оскільки на переконання Костянтина Дмитровича тільки рідна мова повинна бути основою для організації як повноцінного здобуття знань, так і успішного розвитку та виховання дітей, нові програми насамперед передбачали викладання всіх предметів російською мовою. Крім того, збільшувалася кількість годин на безпосереднє вивчення рідної мови (наприклад, п'ять уроків на тиждень у 7-му класі замість попередніх трьох) та розширювалося коло завдань, які ставилися перед відповідним учителем. Тепер він мав не тільки викладати граматику, а й опікуватися загальним розвитком учениць, допомагати їм сформуванню правильного уявлення про навколишній світ, учити логічно розмірковувати та грамотно, чітко і ясно висловлювати свої думки.

“Вивченню мови, - зазначав К.Ушинський, - повинне передувати вправлення в мові, яке безпосередньо залежить від вправлень у мисленні.. Понять, думок і знань, слів і виразів уже досить багато в голові десятирічної дитини, більш, можливо, ніж набуде вона їх протягом усього дальшого свого навчання. Але ці поняття, думки, знання, слова і фрази лягали в дитячу голову різночасно, випадково, безладно, несвідомо, часто перемішані з безліччю помилок. Найкраща основа навчання полягає саме в тому, щоб довести до ладу, з'ясувати те, що вже зібрано в дитячій голові; перетворити несвідоме знання в свідоме і тим самим пробудити діяльність свідомості і надати дитині тієї самостійності, за якої тільки навчання і стає корисним” [4, с. 199]. Для досягнення цих завдань до програми з російської мови для двох молодших класів К.Ушинський увів предметні уроки, а для спрямування їх змісту в 1861 р. видав спеціальну книгу - свій згодом широковідомий “Детский мир”.

Під час ознайомлення з життям смолян К.Ушинський був і здивований, і обурений відсутністю в інституті як вітчизняної, так і іноземної художньої літератури. За заведеним порядком викладачі французької, німецької та російської мов диктували ученицям для заучування короткі біографічні довідки про письменників. Кожна довідка закінчувалася гучною фразою-присудом стосовно творчості літератора, при цьому ознайомлення із самими творами не передбачалося.

За таких обставин значну увагу в своїй пояснювальній записці до проектів програм навчального курсу Костянтин Дмитрович закономірно приділив темі читання. Адже педагог уважав, що прищепити дівчатам любов до книги, сформуванню в них витончений літературний смак, вплинути на душу за допомогою творів найкращих письменників усіх народів і цим закласти надійну основу для подальшої самоосвіти є одним із найголовніших завдань жіночого виховання [Там само, с. 198]. Для виконання цього завдання К.Ушинський, зокрема, пропонував замість викладання історії зарубіжної літератури іноземними мовами запровадити курс загальної європейської літератури, який мав бути російськомовним, спиратися на прочитання самих художніх творів, і в якому вітчизняна література повинна займати більше половини часу. Тільки такий курс, переконував автор програм, зможе показати європейську літературу як одне органічне ціле, що виросло з одного кореня, розвивається за одними законами і водночас складається з національних літератур, що знаходяться у постійному взаємовпливі.

Надзвичайно велике значення К.Ушинський надавав і географії, тому в Смольному інституті він ініціював значне збільшення обсягу її викладання. “Географія в жіночому вихованні, - наголошував Костянтин Дмитрович у пояснювальній записці, - має бути одним із найважливіших предметів навчання, бо в ній сполучаються саме ті результати всіх наук, що їх слід знати освіченій жінці, яка не має потреби вивчати докладно і спеціально всі ці науки” [Там само, с. 202]. Крім того, педагог уважав за потрібне під час викладання географії окремих країн розповідати про пов'язані з ними визначні історичні події, що фактично є підготовчим курсом історії. Географічна наочність, зазначав автор програми, допоможе дівчатами уявляти ці події “не в сфері тіней, відірваних від землі”, а в конкретних місцевостях, завдяки

чому навчальний матеріал запам'ятується надовго.

Також принципово змінив К.Ушинський ставлення в інституті до математики. Якщо раніше метою цього предмета було надати ученицям необхідні у побуті знання, то Костянтин Дмитрович розглядав його передусім як важливий засіб розвитку логічного мислення. З приводу ж стратегії побудови викладу матеріалу, то педагог пропонував і тут йти від наочного до абстрактного (спочатку наочні поняття про виміри, вивчення геометричних форм, іменовані числа, а вже потім - вправи з абстрактними числами та засвоєння відповідних правил). “Якщо в жіночих закладах вивчення арифметики досить часто проходить мляво і нудно і який-небудь десяток арифметичних правил так важко сприймається ученицями, то причина цього полягає в абстрактності викладу цих правил. Якщо ж і в арифметиці дитина перейде від наочного до абстрактного і від практики до теорії і системи, то немає сумніву, що цю теорію вона засвоїть назавжди легко і без нудьги... Арифметики слід навчати так, щоб її не можна було забути; інакше вона зовсім не потрібна, тому що господарські рахунки ведуть дуже добре і ті, хто ніколи не вчився математики”, - так підсумував Костянтин Дмитрович відповідний розділ своєї пояснювальної записки [Там само, с. 206-207].

К.Ушинський втрутився також у внутрішні сфери організації життя смолянок. Так, він доводив, що, аби вихованки не втрачали емоційних зв'язків із сім'єю та мали уявлення про життя поза стінами навчального закладу, їх необхідно відпускати на канікули та тривалі свята до батьків чи близьких родичів. Зрештою, з благословення імператорського подружжя, 12 квітня 1862 р. такий надзвичайний крок на шляху знищення суворого режиму ізоляції було здійснено, причому не лише у Смольному інституті, а й в інших подібних навчальних закладах. Крім того, К.Ушинський протестував проти обов'язкового читання класними дамами листування дівчат із рідними. І хоча не зміг скасувати такого правила, під його впливом демократично налаштовані педагоги почали підходити до виконання цього обов'язку формально.

Зазначені та інші подібні ініціативи викликали спротив у тієї частини педагогічного колективу, яка настільки вже адаптувалася до існуючих порядків, що активно не хотіла сприймати кардинальні перемены. Тому роки праці в Смольному інституті для Костянтина Дмитровича були переповнені постійними неприємностями, з'ясуванням стосунків, тривогами, зіткненнями з прихильниками збереження непорушних традицій. Зрештою на початку 1862 р. К.Ушинський написав заяву на звільнення, що повністю влаштувало тих, кому заважав занадто активний реформатор.

Хоча робота К.Ушинського в Смольному інституті тривала тільки 3 роки і завершилася надзвичайно болючими для нього подіями, реформи, які Костянтин Дмитрович тут здійснив, були визнані вдалимими, а тому слугували зразком для інших подібних навчальних закладів Російської імперії. Це дало привід сучасникам діяча стверджувати, що саме завдяки К.Ушинському випускниці інститутів шляхетних дівчат перестали бути незрозумілим анахронізмом на загальному фоні російського суспільства. Так, практична діяльність визначного педагога в окремому закладі справила вагомий вплив і на тодішній стан жіночої середньої освіти в країні, і на її подальший розвиток.

Нині у надзвичайно гарному приміщенні Смольного інституту воно було (побудовано спеціально для цього навчального закладу в 1806-1808 рр. за проектом італійського архітектора Джакомо Кваренгі у стриманому стилі російського класицизму) розміщується адміністрація Санкт-Петербурга. Тут працює Губернатор та Уряд міста. Водночас раз на тиждень (у п'ятницю о 15 год.) кожний бажаючий (попередньо записавшись по телефону у співробітника екскурсійного відділу Державного музею “Смольний”) може потрапити на дуже цікаву оглядову екскурсію. Спочатку екскурсивод розповідає про перебування в Смольному під час відомих революційних подій В.Леніна та пропонує оглянути його робочий кабінет та кімнату, де В.Ленін і його дружина Н.Крупська жили з листопада 1917 р. до березня 1918 р. Друга частина екскурсії присвячується безпосередньо історії інституту. Відвідувачі мають можливість оглянути відповідну експозицію, яку було відкрито в 1994 р. Тут уперше після 1917 р. здійснено спробу музейними засобами розповісти історію створення Імператорського виховного товариства шляхетних дівчат, розкрити його мету, завдання, структуру управління, висвітлити особливості системи виховання тощо. Будемо сподіватися, що з часом експозиція більш розгорнуто інформуватиме відвідувачів про значний внесок К.Ушинського у розвиток цього навчального закладу, а також про вплив інститутських реформ педагога на розвиток усієї жіночої освіти в Росії.

Література

1. Данилова А. Благородные девицы. Воспитанницы Смольного института : биографические хроники / Альбина Данилова. - М.: Эксмо, 2008. - 464 с.
2. Жерихина Е. И. Остров благотворительности - Смольный / Елена Жерихина. - СПб. : Алаборг, 2009. - 240 с.
3. Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки...: из истории женского образования в Санкт-Петербурге / Надежда Перова. - СПб.: ИД "Петрополис", 2007. - 304 с.
4. Пояснювальна записка до проектів програм навчального курсу у Виховному товаристві благородних дівичь і СПБ Олександрівському училищі // Ушинський К. Д. Твори : в 6 т. / К. Д. Ушинский. - К.: Рад. шк., 1954.
Т. 1. - 1954. -С. 195-211.
5. Програма розподілу навчальних занять по класах Виховного товариства благородних дівичь (остаточна) // Там само. - С. 190-194.
6. Проект деяких реформ у розподілі класів Виховного товариства благородних дівичь і С.-Петербурзького Олександрівського училища // Там само. - С. 177-183.
7. Ушинський К. Спогади про навчання в Новгород-Сіверській гімназії Ц Там само. - Т. 6. - С. 554-561.